

על גילוייה של מערת עבוד

בועז לנגפורד, בועז זיסו, עמוס פרומקין

חקר המערות במערב השומרון החל להתבצע באופן מקיף לאחר מלחמת ששת הימים, אז נפתחו מרחבים אלה לחוקר הישראלי. בשלהי שנות ה-80, לאחר הקמתו של המרכז לחקר מערות (מלח"ם), נחקר האזור על ידי ארגון זה, והתגלו בו עשרות מערות (פרומקין בקובץ זה). מתודת גילוי המערות באזור זה התבססה על תשאול תושבי האזור המכירים את השטח. מכיוון שכך, יצא כי נתגלו מערות בעיקר בחלקו המרכזי של מערב השומרון. חלקו הדרומי של מערב השומרון נשאר מוכר פחות, ורק לאחרונה נאסף מידע רב העולה ממערות המתגלות באזור זה. אחת המערות שהתגלו לאחרונה באזור הנדון היא מערת עבוד עליה יפורט במאמר זה.

היווצרות מערת עבוד

מערת עבוד הנה מערה קרסטית גדולה שהתפתחה בסלע גיר דולומיטי מגיל קנומן עליון (תצורת ורדים). המערה ממוקמת במדרון טרשי בגדתו הצפונית של נחל בית עריף (נְדִי אל חרוב) במרחק של כ-800 מטרים דרומית-מערבית לכפר עבוד, במערב הרי בית אל (נ"צ ר"י): (15589/15772).

למערה מבנה של אולם מבודד שנוצר מתחת למפלס מי תהום וסמוך אליו, בדומה למערות אחרות באזור (פרומקין ופישהנדלר 2005). שינויים שחלו בסביבת המערה הובילו להתרוקנותה ממים ולהתחלתם של תהליכים בתחום המאוורר, דוגמת שקיעתם של משקעי מערות שונים. תוך כדי היווצרות האולם ולאחריה התרחשו בתקרתו תהליכי התמוטטות ושקיעה גרביטציונית שגרמו לנדידת האולם כלפי מעלה בחתך הסלע וליצירת מבנה דמוי כיפה ששוליו נמוכים ביחס למרכז האולם (פרומקין ואחרים 2009). המערה דומה מבחינה זו למערות אחרות במערב השומרון, במיוחד למערת נחל קנה (פרומקין 1996).

גילוי המערה

גילוייה של מערת עבוד התרחש בחורף 2008 כאשר משלחת מורחבת של מתנדבי המלח"ם וחבריו יצאה לסיור במערת בית ג'דיה. מערה זו היא קמין קרסטי ענק שהתגלה תוך כדי פעולות חציבה במחצבת אבן בפאתי בית ליד. מטרת הסיור הייתה לבדוק את המערה, אשר מאז 1991 לא נמסר דיווח עדכני אודותיה, וכן לנסות לגשת לנקודות נוספות שלא הגיעו אליהן סוקרי המערה בעבר. מיקום המערה, כמו גם ממדיה הגדולים, חייבו היערכות במספר רב של אנשים ובציוד רב. בשל חוסר היכולת לאתר את פתח המערה, שככל הנראה קבור כיום תחת ערמות אשפה גדולות, הפנתה המשלחת את פעמיה דרומה משם. המטרה החדשה הייתה מערת עבוד, בעקבות ידיעה קצרה בספר 'Walks in Palestine'

איור 1: סיר בישול תמים מן האגף המערבי של המערה המתוארך לתקופת מרד בר־כוכבא – באתרו ולאחר ניקוי

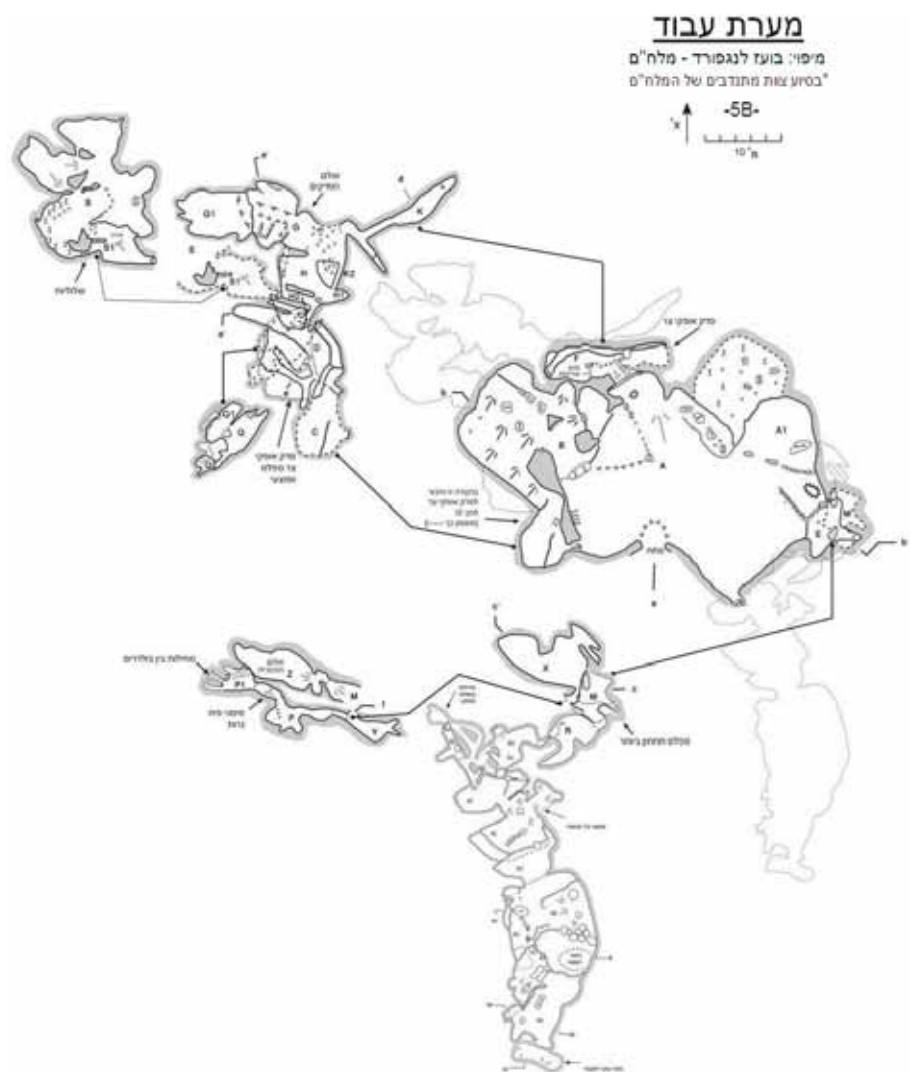
איור 2: נר חרס מן האגף המערבי של המערה

(טיילור והווארד 2002).¹ על פי התיאור בספר, יש למערה פתח נסתר המוביל לאולם רחב מידות שממנו נמשכות מחילות שלא נבדקו על־ידי כותבי הספר עקב מחסור בציוד מתאים. האזור בו אמור היה להימצא פתח המערה הוא מדרון טרשי ותלול המהווה את גדתו הצפונית של ערוצו העליון של נחל בית עריף (נְדִי אל חרוב). לאחר כשעה של חיפושים בשטח המדרון הצליח אחד הצוותים לאתר את פתח המערה הנראה כדרך אופקי רחב ונמוך, הפעור בתחתית מדרגת סלע נמוכה, בצדו הצפוני של שקע רדוד המסתיר מעט את הפתח במבט מרחוק.

לאחר כניסת הצוותים למערה נתגלה כי תיאור הספר לא הכזיב. מעברו הפנימי של הפתח התגלה אולם רחב, מוארך בציר צפון – דרום, ממנו נמשכות מחילות לכיוונים שונים (איור 3). מיד עם הכניסה לאולם התפזרו חברי המשלחת והחלו לתור את המערה. תוך כדי כניסה לעומק המחילות היה ניתן להבחין בריכוזים גדולים של חרסים. חלק מערמות החרסים כיסו את קרקעית המחילות וחייבו פינוי לצדדים לשם יצירת מעבר. ההתקדמות במחילות ובחלקי המערה השונים נמשכה בהרגשה כי "למערה אין סוף". בחלל הנמצא ממערב לאולם הכניסה הצטברה ערמת חרסים שהכילה שברים של עשרות כלים מסוגים שונים (איורים 1, 2). סיר בישול תמים התגלה בתוך סדק צר היורד לעומק המערה (איור 1). החרסים שצולמו במערה זוהו על ידי חוקרים כשייכים

לתקופה הרומית הקדומה. נתונה המרשימים של המערה, הן בגודלה והן בכמות הממצא הארכאולוגי, הובילו את חברי המשלחת להוציא רישיון סקר, לחזור ולסקור את המערה תוך מיפוייה ואיסוף הממצא הארכאולוגי מפני השטח. לאחר מספר ביקורים הושלמה משימת הסקר.

1 תודה לעמית מנדלסון על ההפניה לידיעה זאת בספר.

איור 1: מערת עבוד – תכנית

פרטים אודות המערה וממצאיה

אורך המערה המצטבר הוא 600 מטרים² והיא מורכבת מאולם מרכזי (אולם הכניסה) אשר ממנו נמשכות מחילות המובילות לאגפים המורכבים מחללים רבים הנמשכים מצפון, ממערב, מדרום וממזרח לאולם הכניסה. כמעט בכל חלקי המערה נתגלה ממצא ארכאולוגי עשיר³ שכלל כלי חרס רבים, כלי זכוכית, כלי אבן, כלי מתכת, מטבעות וחפצים נוספים, ביניהם גם מפתחות ארכובה ומשקולות פלך. הממצא שנאסף מעיד על שימוש במערה לסירוגין בכמה תקופות, החל מהתקופה הכלקוליתית וכלה בתקופה הממלוכית.⁴ על פי הממצא הארכאולוגי ניתן להבחין כי הנוכחות המרכזית במערה הייתה בתקופה הרומית הקדומה, במיוחד במאה השנייה לסה"נ. מנתונים אלו ומאופי הממצא הוסק כי מערה זו שימשה כמערת מפלט ליהודים שהשתתפו במרד בריכוכבא (זיסו ואחרים 2009). במהלך סקירת המערה התגלו כמה נקודות קשות למעבר המוליכות אל חלל משמעותי. לכן נעשה מאמץ להתגבר על המכשול ולבדוק מה קיים בעברו האחר. נקודה כזו הופיעה באזור שממערב לאולם הכניסה (מכלול S). בחור צנום ודק מידות, אשר הצליח לעבור את המכשול, דיווח כי מעברו הפנימי מסתעפת מערכת חללים שיש בהם משקעי מערות רבים, (איור 4) ומים היורדים מהם מזינים בנכות קטנות בקרקעית החלל. בשונה מיתר

איור 4: משקעי מערות באגף הדרומי של המערה

- 2 מחקר מחודש שנערך לאחרונה במערות הארוכות בישראל (פרומקין בקובץ זה), מעדכן את אורך המערות ואת הרשימה שפורסמה בעבר (פרומקין 1982). על פי הנתונים החדשים נראה כי מערת עבוד הנה אחת מהמערות הארוכות בישראל.
- 3 למעט מכלול חללים S – ראו תיאור בהמשך.
- 4 נכון לכתיבת שורות אלו, טרם נעשתה בדיקה מפורטת לממצא (לבד מהממצא מן התקופה הרומית הקדומה), והתיארוך שמצוין כאן מסתמך על התרשמות ראשונית בלבד.

חלקי המערה, לא נתגלה ממצא ארכיאולוגי באזור זה, כך שייתכן שחלק זה של המערה נפתח רק לאחר תקופת השימוש בו. דוגמה נוספת לשינויים שחלו במערה הוא פתח צר שהתגלה באזור שממזרח לאולם הכניסה (חלל R). בדומה לפתח הצר שתואר לעיל, גם במקרה זה היה ניתן לראות כי מעברו של הפתח הצר ישנו חלל גדול. לאחר מאמצים רבים הצליחו חברי המשלחת לבסוף לעבור בפתח זה אשר הוביל למערכת של חללים הנמשכים במפלסים עמוקים שונים ושוארכם הכולל מגיע לכ-150 מטרים. בחללים אלו נתגלו ממצאים רבים מהתקופה הכלקוליתית ומתקופת הברונזה שטרם פורסמו ובהם: ראשי אלה (איור 5) וחנית מברונזה, מכלול כלי חרס ובהם מספר נרות חרס צבוטים, כלי צור ובהם דיסקת צור תמימה וכן זרעי דגנים מפוחמים ששרדו למרות הלחות הגבוהה הקיימת במערה, ונמצאו בתחתיתו של קיר בנוי במזרחו של חלל AE. נראה כי על אף ששוכני המערה בתקופה הרומית הקדומה חדרו גם לפינות רחוקות וקשות לגישה בעומק המערה, הם לא הכירו את האזור הזה, שכנראה נחסם לאחר תקופת הברונזה.⁵

איור 5: ראש אלה מן התקופה הכלקוליתית שנתגלה באגף הדרומי של המערה

5 מקרים של שינויים במערה אשר גרמו לחסימה או לחשיפה של חללים שונים מוכרים ממערות נוספות, ביניהן מערת ערק א־נעסנה שבוודי דליה (אשל 1998, 71–76) ומערת נחל קנה שבמערב השומרון (פרומקין 1996). התופעה מוכרת גם מבורות אנכיים בהר מירון (ארכיון מלח"ם – מידע שלא פורסם), אשר פתחיהם נחסמים ונחשפים לעתים גם בזמן קצר ביותר שאינו עולה על שנים בודדות.

מערת עבד ותופעת מערות המפלט בשיפולים המערביים של ההר

בעבר הכירו חוקרי מרד בר־כוכבא שתי תופעות עיקריות של חציבה וניצול מערות בזמן המרד. תופעה אחת, המכונה בספרות המחקר 'מערת מפלט', מתאפיינת בשימוש לצורכי מפלט במערות טבעיות וקשות מאוד לגישה, הפעורות במצוקי מדבר יהודה (ראו סיכומים וספרות אצל אשל ועמית 1998; פורת 2006; אשל ופורת 2009). ממצאי מערות המפלט מלמדים על כך שיהודים נמלטו אליהן בימי מרד בר־כוכבא. המכלולים הארכאולוגיים שנחשפו, בהם קנקני אגירה רבים, מלמדים על התארגנות, הבאת מזון והכנה מוקדמת למרד. ממצאים אחרים, כגון מטבעות וכלי זכוכית שנמצאו במערות, מעידים על הבאת רכוש וציוד בעל ערך אל המערות. ממצאים אלה, בצד מפתחות ששימשו לנעילת בתים, מלמדים על תקוותם של הנמלטים והמסתתרים להינצל ולשוב אל בתיהם עם שוך המרד. גילוי מטבעות רבים, ביניהם מטבעות בעלי ערך רב ושרידי עצמות אדם בחלק מן המערות מלמד על כך שלפחות חלק מן הנמלטים מצאו את מותם במערות המפלט. התופעה השנייה, המכונה 'מערת מסתור/מערות מסתור', מתאפיינת בחציבת מערכות תת־קרקעיות מסועפות מתחת ליישובים הכפריים, תוך ניצול חללים קיימים, שכלולם והתאמתם לצורכי מסתור (קלונר וטפר 1987; קלונר וזיסו 2003). מערת עבד, בדומה למערת ערק בטן א־ג'מיע שבמערב הרי בית אל, למערת התאומים, למערת ערק אסמעין שבהרי ירושלים ולמערת טור־צפא שבהר חברון, היא מערה טבעית, כלומר 'מערת מפלט' על פי ההגדרות דלעיל, אך ממוקמת בשיפולים המערביים של ההר (ראו עמית ופרומקין 2003; אשל ופורת 2009, 397–518). המערות הללו ממוקמות באזורים סלעיים או מצוקיים אך סמוכים מאוד לאתרי יישוב כפריים, השוכנים בלבו של המרחב שהיה מיושב ביהודים בשלהי תקופת הבית השני ובימי מרד בר־כוכבא.

רשימת מקורות

אשל 1998:

אשל, ח', 1998, "מערת עראק א־נעסנה שבואדי דליה", בתוך: אשל, ח' ועמית, ד' (עורכים), **מערת המפלט מתקופת מרד בר כוכבא**, תל אביב, עמ' 71–82.

אשל ועמית 1998:

אשל, ח' ועמית, ד' (עורכים), 1998, **מערת המפלט מתקופת מרד בר־כוכבא**, תל־אביב.

אשל ופורת 2009:

אשל, ח' ופורת, ר' (עורכים), 2009, **מערת המפלט מתקופת מרד בר־כוכבא**, קובץ שני, ירושלים.

זיסו ואחרים 2009:

זיסו, ב', לנגפורד, ב', פורת, ר', דוידוביץ, א' ופרומקין, ע', 2009, "ממצאים מתקופת מרד בר כוכבא ממערת עבד שבמערב הרי בית־אל", בתוך: אשל, ח' ופורת, ר' (עורכים), **מערת המפלט מתקופת מרד בר כוכבא**, קובץ שני, ירושלים, עמ' 478–509.

טיילור והאורד 2002:

Taylor, D. & Howard, T., 2002, *Walks in Palestine including the Nativity Trail*, Milnthorpe.

עמית ופרומקין 2003:

עמית, ד' ופרומקין, ע', "מערת טור־צפא: מערת מפלט (?) מימי מרד בר־כוכבא במערב הר חברון", **מחקרי יהודה ושומרון**, יב, עמ' 157–161.

פורת 2006:

פורת ר', 2006, **מערות המפלט מתקופת מרד בר כוכבא במרחב עין גדי - קומראן לאור המחקר המחדש במדבר יהודה**, חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, ירושלים.

פרומקין 1982:

פרומקין, ע', "רשימת המערות הטבעיות הגדולות בישראל", **נקודות צוריים** 7, עמ' 72-80.

פרומקין 1996:

Frumkin, A., 1996, "Geology and Speleology of Nahal Qanah Cave System", in: Gofer, A. (editor), **The Nahal Qanah Cave: Earliest Gold in the Southern Levant**, Tel Aviv, pp. 139-146.

פרומקין ואחרים 2009:

Frumkin, A., Karkanis, P., Bar-Matthews, M., Barkai, R., Gopher, A., Shahack-Gross, R. & Vaks, A., 2009, "Gravitational Deformations and Fillings of Aging Caves: The Example of Qesem karst System, Israel", **Geomorphology** 106, pp. 154-164.

פרומקין ופישהנדלר 2005:

Frumkin, A. & Fischhendler, I., 2005, "Morphometry and Distribution of Isolated Caves as a Guide for Phreatic and Confined Paleohydrological Conditions", **Geomorphology** 67, pp. 457-471.

קלונר וזיסו 2003:

Kloner, A. & Zissu, B., 2003, "Hiding Complexes in Judaea: An Archaeological and Geographical Update on the Area of the Bar Kokhba Revolt", Schäfer, P. (editor), **The Bar Kokhba War Reconsidered, New Perspectives on the Second Jewish Revolt against Rome**, Tübingen, pp. 181-216.

קלונר וטפר 1987:

קלונר, ע' וטפר, י', 1987, **מערכות-המסתור בשפלת יהודה**, תל-אביב.